

Beleid rond Relaties en Seksualiteit
RUDOLF STEINER COLLEGE

2019-2020

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Communicatie van het beleid	2
2. Doelstellingen	3
3. Legitimatie van beleid rondom relaties en seksualiteit	3
4. Protocol	4
5. Preventie in de praktijk	5
6. Financiën	9
7. Personeel en ouders	9
8. Signaleringslijst	10

Inleiding

Seksualiteit en relaties zijn mooi en leuk. Wij vinden het belangrijk dat alle leerlingen in vrijheid en veiligheid hun seksuele oriëntatie mogen ontwikkelen. Er kunnen echter ook ongewenste, nare of gevaarlijke situaties ontstaan. Denk bijvoorbeeld aan ongewenste zwangerschappen, de verspreiding van soa's of gevallen van grensoverschrijdend gedrag. Wij streven ernaar dat leerlingen daarvan goed op de hoogte zijn zodat zij deze situaties kunnen vermijden en een ander en zichzelf kunnen helpen wanneer dat nodig is. Daarom komen de onderwerpen relaties en seksualiteit aan bod tijdens biologielessen en mentoruren en hebben wij regels over hoe wij op school of buiten school met elkaar omgaan.

Als school willen wij leerlingen op een aangename manier naar hun volwassenheid begeleiden. Wij geven ze graag veel sociale bagage mee en een gezond oordeelsvermogen. Ons streven is dat de leerlingen de school verlaten als vrij denkende en zich vrij voelende mensen met hun zelfontwikkelde idealen. We vinden het belangrijk dat je echt contact maakt met anderen en op een respectvolle wijze met elkaar omgaat. Bij het begeleiden naar volwassenheid hoort ook het begeleiden van een gezonde seksuele ontwikkeling. Wij doen dit op basis van onze antroposofische visie. Hoe deze begeleiding bij ons op school wordt vormgegeven, staat beschreven in dit beleidsdocument. Helder omschreven beleid helpt ons om ons onderwijs op het gebied van relaties en seksualiteit extra stevig vorm te geven. Schoolbreed beleid op seksualiteit kan bijdragen aan preventie van seksueel riskant gedrag en een gezonde seksuele ontwikkeling van leerlingen bevorderen. Onze intentie is dat dit beleid kan bijdragen aan een pedagogisch klimaat op onze school, waarin leerlingen zich op een veilige en gezonde manier seksueel ontwikkelen.

Kernwoorden in ons onderwijs zijn 'verbinden' en 'ontwikkelen'. Het verbinden betekent voor de leerlingen het verbinden met zichzelf, met elkaar, met de lesstof en met de docent. Dit betekent ook het verbinden van hoofd, hart en handen door deze te integreren in de lessen. Het kunnen verbinden geeft een gevoel van veiligheid voor de leerlingen en zorgt er daarnaast voor dat de lesstof beter kan worden overgebracht. Sommige onderwerpen zullen leerlingen in een bepaalde levensfase meer aanspreken dan andere. Als docenten in de lessen aansluit bij de leeftijdsfasen van de leerlingen, komt de verbinding tot stand. Bovendien is op onze school het belangrijkste leermiddel de docent zelf. Er moet zo min mogelijk tussen de docent en de leerling in de weg staan om echt contact te hebben. Belangrijk is ook wat de docenten voorleven.

Voor het onderwijs op het gebied van relaties en seksualiteit betekent dat dat de onderwerpen zorgvuldig uitgekozen worden zodat deze passend zijn bij de leeftijdsfase van het leerling en dat de docent zelf daarbij het belangrijkste leermiddel is.

1. Communicatie van het beleid

De coördinator Gezonde School is verantwoordelijk voor berichtgeving omtrent inhoudelijke zaken die te maken hebben met het lesprogramma rondom relaties en seksualiteit. Dit gebeurt op de volgende manieren:

- Berichten in de Nieuwsbrief. De Nieuwsbrief wordt per mail verspreid onder de leerlingen, de ouders en medewerkers en is via de website te raadplegen voor ouders en andere belangstellenden;
- Berichten in de Binnenk(r)ant geplaatst om docenten op de hoogte te brengen;
- Mentoren worden door de coördinator Gezonde School ingeschakeld om leerlingen op de hoogte te brengen.

Aanpassingen van het beleid worden altijd uitgevoerd in overleg met de schoolleiding, college en VMR en vervolgens bekendgemaakt zoals hierboven beschreven.

2. Doelstellingen

De doelstellingen van het beleid rondom relaties en seksualiteit zijn:

- Leerlingen hebben kennis van en gaan verstandig om met relaties en seksualiteit.
- Leerlingen kunnen hun eigen grenzen aangeven op het gebied van relaties en seksualiteit en kunnen er voor zorgen dat anderen deze grenzen respecteren.
- Leerlingen respecteren de grenzen van anderen op het gebied van relaties en seksualiteit.
- Vroegsignalering en adequate doorverwijzing naar een passend (hulp)aanbod bij problemen op het gebied van relaties en seksualiteit.
- Op het Rudolf Steiner College is een plan van aanpak op het gebied van ongewenste situaties rondom relaties en seksualiteit. Het plan van aanpak staat beschreven in het voorliggende stuk.

Wat is wat?

Een inclusief curriculum

Een inclusief curriculum is een curriculum dat regelmatig positieve voorbeelden van diversiteit laat zien. Dat kunnen voorbeelden uit de geschiedenis zijn, de literatuur, voorbeelden uit de actualiteit etc. Een inclusief curriculum maakt dat alle leerlingen zich kunnen herkennen in de leerstof en ook via de leerstof de diversiteit aan mensen in de wereld kunnen ontmoeten.

Seksuele oriëntatie

Seksuele oriëntatie of seksuele geaardheid gaat over op wie iemand seksueel gericht is: op mannen, vrouwen, beiden of iets anders. Seksuele oriëntatie/geaardheid is de romantische of seksuele aantrekkingskracht (behoefte aan intimiteit) die iemand ervaart tot anderen. Meestal tot een of meerdere groepen mensen met een biologisch geslacht of gender identiteit.

Seksuele identiteit

Seksuele identiteit gaat over de mate waarin iemand zich comfortabel voelt bij zijn biologische geslacht en de sociale rol waar iemand zich mee identificeert; vrijwel vanaf de geboorte begint het socialisatieproces waarbij verschillende gedragingen van jongens en meisjes worden verwacht. Meestal komt dit overeen met het biologische geslacht, maar niet altijd. Kinderen kunnen al heel jong aanvoelen met welke gender ze zich willen identificeren.

3. Legitimatie van beleid rondom relaties en seksualiteit

Het beleid is in de eerste plaats gebaseerd op de visie en de uitgangspunten van onze school zoals deze staat beschreven in onze missie en visie (<https://www.rscollege.nl/de-vrijeschool/>). Daarnaast is het beleid gebaseerd op de wet, uitvoerbaarheid en risico's. In deze paragraaf worden de uitgangspunten toegelicht.

Visie en uitgangspunten van onze school

Ons onderwijs sluit zich aan bij de ontwikkelingsfasen van de leerlingen. Ook ons onderwijs rondom relaties en seksualiteit is zoveel mogelijk toegesneden op de ontwikkelingsfasen waarin de leerlingen zich bevinden. Rudolf Steiner beschrijft dat in de puberteit de interesse en liefde voor de wereld ontwaakt. In deze periode worden idealen gevormd over het leven. De ontwikkeling van deze interesse ziet hij als voornaamste opgave voor deze levensfase. Ook het ontwaken van de liefde voor de andere mens vindt in de puberteit plaats. Vanuit het 'hoofd', het denken wordt het 'begrip' voor de wereld en het 'begrip' voor de ander ontwikkeld. Vanuit het 'hart', het gevoel, het medeleven, de liefde. In de puberteit komt ook de seksuele energie vrij en de verliefdheden ontstaan. In relatievorming worden al deze aspecten gedeeld. De relaties van langdurige aard ontstaan pas meestal na de Ik- geboorte dus na het 21e jaar. In de puberteit staat nog meer de vrijheid voorop dan de langdurige verbinding: je losmaken van je ouders, jezelf leren kennen en zeker ook de verdieping in vriendschappen en de eerste relaties maar niet per se te vast en te serieus, omdat eerst de eigen persoonlijkheid verder gevormd mag worden. Als in deze levensfase niet genoeg ruimte is voor vrijheid, ontstaat het gevaar dat je je te veel gaat afstemmen op de ander voordat je weet wat je zelf wilt.

De Wet

Het Rudolf Steiner College houdt zich aan de wet. Dat betekent dat wij ons houden aan de algemene wet gelijke behandeling en het verbod op seksuele discriminatie en seksuele intimidatie en aan de meldplicht omtrent vermoedens van kindermishandeling, waaronder seksuele mishandeling. In ons onderwijs richten wij ons op de kerndoelen voor de eerste jaren van het voortgezet onderwijs. Voor het onderwijs op het gebied van relaties en seksualiteit richten wij ons op de kerndoelen en de eindtermen zoals die wettelijk zijn vastgelegd.

Uitvoerbaarheid

Rekening houdend met het wettelijk kader binnen een onderwijsinstelling zijn de regels rond relaties en seksualiteit reëel en uitvoerbaar.

Risico's

Tijdens de signalerings-training aan docenten zal primair de aandacht liggen op de risico's op het gebied van relaties en seksualiteit. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan het feit dat er meerdere factoren (persoons- en omgevingsfactoren) een rol spelen bij dit risico. Door voorlichting over relaties en seksualiteit aan leerlingen, ouders, en docenten is het beleid gericht op preventie van ongewenste situaties en het bevorderen van gezonde seksuele ontwikkeling van leerlingen.

4. Protocol

Om een veilig schoolklimaat te waarborgen, zijn enkele gedragsregels opgesteld. Deze gedragsregels hebben onder meer betrekking op het vermijden van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Alle medewerkers zien er op toe dat deze regels nageleefd worden. De coördinator Gezonde School zet het bespreken van deze gedragsregels jaarlijks als agendapunt op de vergadering, zodat deze geëvalueerd en zo nodig aangepast kunnen worden. Hieronder staan de gedragsregels genoemd en de stappen die ondernomen worden na overtreding. Vervolgens staat beschreven wat medewerkers te doen staat bij het signaleren of vermoeden van een zedenmisdrijf. Zie hiervoor ook het document 'Gedragscode Rudolf Steiner College'. De schoolleiding is er verantwoordelijk voor dat elke medewerker op de hoogte is van de gedragscode voor medewerkers en dat elke medewerker in het bezit is van het document 'Gedragscode Rudolf Steiner College'.

Afspraken rondom relaties en seksualiteit

- Op het Rudolf Steiner College houden wij rekening met elkaars gevoelens en behandelen we elkaar met respect. Daar hoort ook bij dat we met respect over elkaar spreken.
- Op het Rudolf Steiner College accepteren we elkaars seksuele oriëntatie en elkaars seksuele identiteit.

Stappen die ondernomen worden na het overtreden van regels

Voor de stappen die ondernomen worden na overtreding van bovengenoemde gedragsregels verwijzen wij naar het omgangsbeleid (<https://www.rscollege.nl/blog/wp-content/uploads/2019/10/Omgangsbeleid-2014.pdf>). Respectloos gedrag wordt op dezelfde manier aangepakt als pesten. Eerst wordt het opgepakt door de mentor. Bij herhaling wordt de leerling doorverwezen naar de afdelingsleider, eventueel met schorsing tot gevolg.

De gedragsregels gelden ook voor ouders en medewerkers. Wanneer ouders of medewerkers onderling of in het contact met leerlingen de regels overtreden, spreken zij daar elkaar op aan en zal eventueel met behulp van de afdelingsleider passende stappen worden ondernomen.

Vermoeden van een zedenmisdrijf

Bij een vermoeden van een zedenmisdrijf, handelen wij volgens de richtlijnen van de meldcode huiselijke geweld en kindermishandeling (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huiselijk-geweld/meldcode>) en de richtlijnen van de Inspectie van het Onderwijs (<https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/vertrouwensinspecteurs/zedenmisdrijven>).

5. Preventie in de praktijk

Om ongewenste situaties te voorkomen is in de directe omgeving van de school verlichting en cameratoezicht. Bovendien houden tijdens schooltijden conciërges toezicht in en om de school.

Met het onderwijs rondom relaties en seksualiteit willen wij bij de ontwikkeling van de leerlingen aansluiten. In de puberteitsjaren, waar gevoelens van verliefdheid en seksualiteit vrijkomen, is het van belang dat de interesse voor de wereld gewekt wordt. Als dit onvoldoende gebeurt dan worden deze gevoelens onbeheerst gebruikt: in de macht en erotische impulsen (zie Opvoeding en puberteit in GA 302a). Er bestaat volgens Rudolf Steiner “geen beter middel bestaat om erotiek tot de juiste proporties terug te schroeven dan een gezonde ontwikkeling van de esthetische zin voor het grootse en schone in de natuur”. (Menskunde en opvoeding). Vanaf de 9e klas is het dus essentieel dat *al* het onderwijs gericht is op het wekken van de interesse voor de wereld.

Omdat bij 7e- en 8e-klassers het gevoelsleven nog kwetsbaar is, kan het onderwijs gericht zijn op feitenkennis en op het aanleren van vaardigheden. Bovendien zou het onderwijs in het teken moeten staan van het verwezenlijken van idealen. Vanaf de 10e klas kan de gevoelscomponent meer aan bod komen. Ook procesmatige onderwerpen kunnen uitgebreid aan bod komen en het hele gebied van relatievorming, inclusief het opbouwen van een relatie met jezelf. Vanaf de 11e klas kan meer ingestoken worden vanuit het innemen van standpunten en het vormen van eigen oordelen waarbij ook het standpunt en het oordeel van de ander geaccepteerd kan worden. 12e-klassers zouden zich bezig kunnen houden met morele oordelen die hun eigen perspectief ontstijgen.

Hieronder staat beschreven hoe het preventieprogramma er bij ons op school in de praktijk uitziet. Dit programma kan jaarlijks aangepast worden als bijvoorbeeld blijkt dat sommige onderwerpen anders of eerder aangeboden kunnen worden. Het gesprek hierover wordt gevoerd in het docententeam. Aanpassingen in het leerplan kunnen doorgevoerd worden in dit beleidsstuk. De coördinator Gezonde

School is verantwoordelijk voor de communicatie naar ouders, docenten, leerlingen en derden om het onderwijsaanbod te kunnen realiseren en onder de aandacht te brengen.

Om de bekendheid en de toegankelijkheid van de vertrouwenscontactpersonen te vergroten, komt in de 7e klassen een vertrouwenscontactpersoon een keer in de klas vertellen over de bereikbaarheid van de vertrouwenscontactpersonen en wat de vertrouwenscontactpersonen voor de leerlingen kunnen betekenen. Daarnaast vragen de vertrouwenscontactpersonen aan de omgangskoördinator om in de lessen omgangskunde aandacht te besteden aan de rol en de bereikbaarheid van de vertrouwenscontactpersonen.

7e en 8e klas: grenzen verkennen en verleggen

Leerlingen in de leeftijd van 11 tot 14 jaar, onze 7^e- en 8e-klassers, bouwen nog aan hun gewoontevorming (het etherlichaam). Wij docenten bieden de kaders zodat zij zich een goede gewoontevorming eigen kunnen maken. In deze levensfase trekken de leerlingen wel al graag zelfstandig de wereld in om nieuw terrein te ontdekken. Daarbij verkennen en verleggen zij ook graag de grenzen. Wanneer ouders en docenten duidelijke kaders bieden, geeft dat zekerheid en veiligheid aan de leerlingen. Het helpt hen bij het leren kennen van de wereld. In deze periode worden de leerlingen ook geslachtsrijp. Het praten daarover en het praten over gevoelens is voor velen in deze fase nog erg kwetsbaar. Liever bespreken zij een dergelijk gevoelig thema via een fictief figuur of een personage uit een verhaal. De morele ontwikkeling is nog in volle gang. De wereld is wat dat betreft nog zwart-wit: iets of iemand is “goed” of “fout”. Wanneer zij geconfronteerd worden met genuanceerdere weergaves van de wereld, kan dat voor onzekerheid en onrust zorgen. Duidelijke richtlijnen, ook wat betreft relaties en seksualiteit, helpen de leerling de wereld te leren kennen. Onderwijs rondom relaties en seksualiteit zou zich daarom in deze fase kunnen richten op feitenkennis en op hoe te handelen in een bepaalde situatie.

<i>Leerjaar</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Gegeven door</i>	<i>Geregeld door</i>
7	Hoe verandert mijn lichaam straks in de puberteit? Wanneer heb ik mijn groeispuurt? Wat zijn primaire en secundaire geslachtskenmerken? Wanneer word ik voor het eerst ongesteld?	docent biologie	vakgroep biologie
	Hoe is het om transgender, homo of lesbisch te zijn? Waarom is paarse vrijdag er? Wat betekent LHBT?	alle docenten in de week van paarse vrijdag	leerlingenraad en coördinator relaties en seksualiteit
	Mediawijsheid, hoe sta in er online op? Porno is geen realiteit. Verkering, wat is handig, wat niet?	mentor	mentor in samenwerking met de coördinator relaties en seksualiteit
8	Wat gebeurt er in de puberteit? Hoe zit het precies met de menstruatiecyclus, soa's, voorbehoedsmiddelen? Hoe doe je een condoom om?	docent biologie	vakgroep biologie
	Sexting en online gedrag, wat is handig, wat niet? Grenzen aangeven, verkering, wat zou jij doen? Wat is normaal? Wanneer zoenen? etc.	mentor	Mentor en de coördinator relaties en seksualiteit

9^e en 10^e klas: interesse in de ander

Vanaf ongeveer het 14e jaar wanneer leerlingen in de 9e klas zitten, komt het astraallichaam vrij. Met het vrijkomen van het astraallichaam ontstaan heftige gevoelens en verlangens. In deze periode is het van belang dat de leerlingen zichzelf leren kennen en de relatie met zichzelf verstevigen. Vragen over

de zin van het leven, dienen zich in deze levensfase aan. Met het onderwijs kan hierop ingespeeld worden door veel verhalen aan te bieden van mensen die hun idealen verwezenlijkt hebben. Dit ondersteunt de morele ontwikkeling. Leerlingen merken rond het 14e jaar dat zij een roerige binnenwereld hebben waarin allerlei gevoelens voorbij komen. Aanvankelijk is het praten over het gevoelsleven nog kwetsbaar maar vanaf de 10e klas wordt het praten over gevoelens gemakkelijker en kan ook in nuances gedacht of gevoeld worden en men kan accepteren dat een situatie fijn en verdrietig tegelijkertijd kan zijn. In deze periode ontstaat ook de interesse voor het echt ontmoeten van de ander en kan ervaren worden dat personen niet alleen maar 'goed' of 'fout' zijn. 10e-klassers krijgen een bijzondere interesse in relaties en in processen.

Zo rond de 11e klas lukt het leerlingen om weer enigszins afstand te nemen van het gevoelsleven en een standpunt in te nemen dat los staat van emoties. Wel is dat standpunt vaak nog gebaseerd op eigenbelang en bekeken vanuit het eigen perspectief. In de 12e klas lukt het wel vaak om een moreel oordeel te vormen, los van eigenbelang of het eigen perspectief. 12e-klassers staan bovendien op het punt om zelfstandig de wereld in te trekken en vorm te geven aan hun eigen leven, handelend vanuit hun eigen morele oordeel.

<i>Leerjaar</i>	<i>Onderwerp</i>	<i>Gegeven door</i>	<i>Geregeld door</i>
9	Hoe zit het met de hormonen en welk effect hebben die op mij?	docent biologie	vakgroep biologie
	Hoe is het als je homo, lesbisch of bi bent, of transgender of panseksueel en hoe laat je zien wie je bent?	COC	coördinator relaties en seksualiteit
	Grenzen aangeven, verkering, hoe denken de jongens over de meiden en omgekeerd? Wat is handige communicatie?	mentor	coördinator relaties en seksualiteit
10 t/m 12	Herhaling voorbehoedsmiddelen, groepsdruk, ongewenste intimiteiten, beeldvorming, de eerste keer etc.	mentor	coördinator relaties en seksualiteit

6. Financiën

De gemeente Haarlem ondersteunt en faciliteert in het kader van 'de gezonde school' om een gezonde school op het gebied van relaties en seksualiteit te worden en te blijven. Er was in schooljaar 2019-2020 een bedrag van €2190,- beschikbaar voor voorlichting en docenten-trainingen.

7. Personeel en ouders

Als docent is het belangrijk een voorbeeldfunctie te vervullen. Dat wil zeggen dat docenten met respect over verschillende seksuele oriëntaties en seksuele identiteiten spreken. Docenten moedigen elkaar aan om een inclusief curriculum aan te bieden. Een inclusief curriculum is een curriculum dat regelmatig positieve voorbeelden van seksuele diversiteit laat zien. Dat kunnen voorbeelden uit de geschiedenis zijn en voorbeelden uit de actualiteit. Een inclusief curriculum kan respect voor iedereen bevorderen en de schoolervaringen van iedereen, ongeacht seksuele oriëntatie of -identiteit verbeteren.

Door middel van signaleringstrainingen krijgt al het personeel (dus ook het oop) scholing op het gebied van signaleren van problemen bij leerlingen rondom relaties en seksualiteit. Deze trainingen vinden één keer in de drie jaar plaats tijdens een studiedag over de gezonde school en worden gegeven door het zorgteam of door externe instanties (bijvoorbeeld door de GGD Kennemerland).

Binnen de werkgroep Gezonde School is er een coördinator Relaties en Seksualiteit. Deze coördinator stuurt mentoren en docenten aan om voorlichting te geven aan alle klassen, eventueel aangevuld met een specialist vanuit de Rutgers Stichting of GGD.

Daarnaast wordt er één keer per drie jaar door de coördinator Gezonde School, evt. in samenwerking met GGD Kennemerland of Rutgers Stichting, een voorlichting voor docenten georganiseerd die op vrijwillige basis kan worden bijgewoond. In deze voorlichting komt aan bod hoe problematiek rondom relaties en seksualiteit gesignaleerd kan worden en welke vervolgstappen gezet moeten worden. Tevens wordt aandacht besteed aan hoe je dergelijke gesprekken met leerlingen en ouders voert.

Ook organiseert de school eens in de drie jaar een thema-ouderavond waarin ouders informatie krijgen over relaties en seksualiteit. Contact wordt gelegd door de coördinator Gezonde School. Ook op de ouderavonden voor de jaarlagen kan aandacht besteed worden aan het thema relaties en seksualiteit. Jaarlaag Coördinatoren bepalen dit in samenspraak met de mentoren.

De coördinator Relaties en Seksualiteit houdt via berichten in de nieuwsbrief ouders op de hoogte van de thema-avonden en van wat in welke klas wordt aangeboden op het gebied van dit thema.

Wanneer ouders vragen of zorgen hebben over de ontwikkeling van hun kind op het gebied van relaties en seksualiteit, kunnen zij contact opnemen met de mentor van hun kind. Mailadressen van de mentoren zijn te vinden op de website van de school.

Wie is Wie?

Om het zo duidelijk mogelijk te maken met welke vragen je bij wie terecht kan, staat op de website onder het kopje 'Wie is Wie?' een overzicht waarop iedereen kan zien wie wie is en wie waarvoor verantwoordelijk is voor is. Daarnaast wordt ook een geprinte versie verspreid binnen de school. Wijzigingen worden aangekondigd in de Nieuwsbrief en in de Binnenk(r)ant en aangepast op de website.

In de Wie is Wie staat onder andere vermeld wie de omgangskoördinator is, wie de coördinator Relaties en Seksualiteit en wie de vertrouwenscontactpersoon.

8. Signaleringslijst

Bij het signaleren van problemen rondom relaties en seksualiteit maken de medewerkers gebruik van de signaleringslijst zoals hieronder weergegeven (zie ook: <https://www.seksueelgeweld.nl/signalen/>). Bij (vermoedens van) zorgelijke situaties worden mentoren ingeschakeld. De mentor overleg altijd met het zorgteam over de vervolgstappen. Het zorgteam verwijst zonedig door naar bijvoorbeeld de huisarts, GGD of Rutgers en volgt het protocol van de meldcode.

Signaleringslijst:

- Zorgelijke antwoorden die naar voren komen uit de vragenlijsten die worden afgenomen;
- Respectloos of homofob gedrag naar anderen;
- Geruchten over naaktfoto's via sociale media;
- Angst voor aanraken;
- Zich niet durven uitkleden (bv. bij sport);
- Stijf of niet durven bewegen (benen of billen stijf tegen elkaar);
- Een negatief lichaamsbeeld;
- Plotselinge terugval schoolprestaties;
- Plotselinge verandering in gedrag of relaties met anderen;
- Concentratieproblemen;
- Spijbelen;
- Vroeg op school komen en laat weggaan en weinig of nooit afwezig zijn;
- Weinig / slechte relaties met leeftijdsgenoten of een onvermogen vrienden te maken;
- Niet deelnemen aan schoolse en sociale activiteiten;
- Zeer meegaand gedrag;
- Agressief gedrag;
- Gebrek aan vertrouwen;
- Negatief zelfbeeld;
- Depressieve gevoelens;
- Zelfverwonding;
- Zeer veel problemen in de pubertijd;
- Slaapproblemen.
- Zeer gesloten gezin (sociaal geïsoleerd, vijandig tegenover de buitenwereld, geen echte vriendschapsrelaties);
- Overheersende ouder;
- Onderdanige, zwakke ouder;
- Gebrek aan werkelijke betrokkenheid en genegenheid;
- Kind draagt veel gezinsverantwoordelijkheid, krijgt veel volwassen taken.